

Willem van Oranje, een portret

(Dit artikel verscheen eerder in het maandblad [Protestants Nederland](#).)

Een portret van stadhouder Willem I, prins van Oranje. Een levensportret van zo'n belangrijke persoon laat zich moeilijk binnen het bestek van een artikel schetsen. Het gaat hier dan ook niet om zijn levensverhaal, maar om de gravure die Hendrick Goltzius in 1581 van de prins maakte. Met behulp van een Latijnse tekst en vier zinnebeeldige tekeningen met ondertitels rondom een portret van de prins in harnas, schetste Goltzius het beeld van een vrome held, strijdend voor God en voor recht.

Het [portret](#) dat Hendrick Goltzius in 1581 van de prins¹ maakte is erg bekend. Vaak wordt alleen het portret getoond zonder de bijbehorende tekeningen en teksten, waarschijnlijk omdat het geheel veel ruimte vraagt. Bij een verkleinde weergave worden de tekeningen onherkenbaar. De vier plaatjes aan de vier zijden van het portret verbeelden (kloksgewijs vanaf linksonder): Mozes die de twee stenen tafelen van God ontvangt, het volk Israël onder de vuurkolom des nachts, het volk onder de wolkkolom des daags en een ijsvogel 'rustig te midden van de woelige baren'. In de drie tekeningen met Mozes en het volk Israël is God aanwezig door de Hebreeuwse letters voor Jahweh (het tetragrammaton) in de lucht. In de vierde tekening met de vogel is Christus aanwezig door de letters CHRS boven een scepter die vanuit de hemel is uitgestrekt tegen de natuurelementen.²

De Latijnse tekst in het kader onder de prins betekent vrij vertaald: "Laat het goddeloos geweld maar tekeer gaan! Koning Christus, er is maar een zorg die mijn hart vervult: dat ik zolang ik leef in staat zal zijn om uw wet, de mij toevertrouwde kudde en de heilige rechten van het vaderland tegen alle bedreigingen onverschrokken te verdedigen."³ Hier komen de Latijnse woorden terug uit de strijdleus 'Pro lege, rege et grege' (Voor wet, koning en volk) uit 1568, zij het dan dat de koning hier Christus is en niet koning Filips.

Mythe van de geloofsheld

Behalve om een sprekend portret van het gelaat van de prins gaat het bij Goltzius dus om de beeldvorming van de prins als geloofsheld. Het meest in het oog springend is de vergelijking met Mozes, een vergelijking die Vondel later ook zou maken in zijn toneelstuk 'Het Pascha'.⁴ De vraag doet zich voor of deze vergelijking niet al te idealiserend is. In de moderne geschiedschrijving wordt de typering van de prins als vrome held vaak afgedaan als propaganda en mythevorming.⁵ Deze benadering is ook doorgedrongen in onze musea, zoals in het Prinsenhof in Delft waar een schilderij over de onderdrukking van de Nederlanden als propaganda wordt omschreven.

In diezelfde lijn hield Henk van Nierop, hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, in 2001 in het Prinsenhof zijn Willem van Oranjelezing. De professor betoogde namelijk dat er twee Willem van Oranjes bestaan: een historische en een verzonnen. Hij citeerde daarvoor een rederijkerslied uit 1581 waarin de prins vergeleken wordt met Judas de Makkabeeër, welke hij kenschetste als de "gefingeerde personage van een joodse veldheer". Het ging hier dus om een ideaalbeeld dat weinig overeenkomst vertoont met de werkelijke Willem van Oranje. De fictie hield daar niet op. Van Nierop: "Oranje was de grondlegger van de Nederlandse staat, of zoals de historicus Ernst Kossmann het eens heeft uitgedrukt, degene die de Nederlandse natie heeft 'verzonnen'. ... De natie bestaat slechts zolang we erin geloven. Ze bestaat 'tussen onze oren'.⁶ Niet alle historici drijven zo ver door, maar de algemene tendens is toch dat de godsdienstige overtuiging van Willem van Oranje onderbelicht wordt.⁷ Het moderne beeld van Willem van Oranje dat zo ontstaat is radicaal anders dan het beeld dat Vondel, Goltzius en de rederijkers schetsten. Wat is de historische basis voor het beeld van Oranje als nationale geloofsheld? Is dit een ideaalbeeld van enkele kunstenaars dat zij pas vanaf 1581 naar voren brachten?

Het Wilhelmus

In dit verband geeft dr. Bert Hofman in zijn essay 'De vader des vaderlands in het Nederlandse volkslied' veel stof tot nadenken. Hofman schrijft over twee fasen in het ontstaan van het Wilhelmus, waarbij de eerste fase valt in de jaren 1568, 1569 en de tweede in 1572. In de oudste tekst wordt de prins overduidelijk als een geloofsheld afgeschilderd. Hierin komt deze zinsnede voor: "Als David moeste vluchten voor Saulus den tyran".⁸ De vergelijking met de vlucht van David lag voor de hand. Het opmerkelijke is dat uit het voorbeeld van David hoop klonk op de uiteindelijke overwinning, terwijl daar in de Nederlandse situatie totaal nog geen zicht op was. Het zingen van het Wilhelmus betekende in die tijd niet alleen een eerbetoon aan de prins, maar ook de uitdrukking van het geloof dat God een goede uitkomst zou bewerken. Het uiten van het geloof door liederen was een belangrijk aspect van de reformatie in de Nederlanden en in deze zin sluit het Wilhelmus naadloos aan bij de berijmde psalmen. Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, naaste medewerker van de prins, wordt gezien als de bewerker van het Wilhelmus in 1572. Het beeld van de geloofsheld Oranje bleef daarin onaangetast.

Hertgrondighe begheerte

Een andere vroege bron voor het beeld van Oranje als geloofsheld is een stuk van de predikant Adriaan Saravia. Saravia was in de herfst van 1568 tijdens de expeditie over de Maas veldprediker in het leger van Oranje. Zijn naam wordt wel in verband gebracht met de oudste versie van het Wilhelmus. In september 1568 schreef hij een pamflet onder de titel 'Hertgrondighe begheerte vanden ... Prince van Oraengien'. Daarin doet de schrijver een oproep tot bekering en gebed en vergelijkt hij de tirannieke hertog van Alva met de barmhartige prins van Oranje. Legio Bijbelse voorbeelden van tirannen en helden illustreren dit contrast. Als gelijkenis van Alva noemt Saravia koning Saul en Oranje vergelijkt hij meerdere malen met Mozes.⁹

Pamfletten

Terwijl Saravia en Marnix van Sint-Aldegonde in dienst van de prins stonden en daarom reden hadden om een positief beeld van de prins uit te dragen, waren er in de Nederlanden veel schrijvers, dichters en kunstenaars die vrijelijk hun mening konden geven. Veel pamfletten (vlugschriften) geven een positief beeld van de prins. In een Antwerps pamflet uit 1579 staat over de prins: "Dien wy moghen jae behooren te houden voor onsen Moyses, ons ghesonden als een verlosser wt het ghewalt van der leelijcker tyrannijen daer inne wy hier voortijts geweest zijn."¹⁰

Prenten

Voor het verspreiden van nieuws en meningen werden er in de zestiende eeuw naast pamfletten ook veel prenten gemaakt. De genoemde prentenmaker Goltzius was slechts een van velen. In het Duitse Neurenberg produceerde een zekere Mathis Zyndt in 1569 een prent met Willem van Oranje als geloofsheld. Zyndt etste de prins met op de achtergrond het prinsenvoertuig bij de overtocht over de Maas. Wellicht vanwege de associatie met de doortocht door de Jordaan wordt de veldheer Jozua hierbij als lichtend voorbeeld gegeven.¹¹

In 1577 maakte de Zuid-Nederlander Theodoor de Bry een gravure, waarop Oranje en Alva tegenover elkaar staan met op de achtergrond de stad Antwerpen terwijl daar de Spaanse furie woedt. Onder dit tafereel zijn in de twee hoeken Bijbelse scènes klein afgebeeld, die verwijzen naar twee momenten uit de uittocht uit Egypte: het eerste Pascha (paasmaaltijd) en het leger van farao verzwolgen in de Rode Zee. De begeleidende tekst luidt:

*Schorst op u lendenen, en vreest druck noch smerte,
Op dat ghij t'paeschlam nut met een oprecht herte
Dan sal Godt u vijanden voor u verstooren,
Jae als Pharao met hun macht versmooren.*¹²

Alva had dan wel niets van doen met de Spaanse furie drie jaar na zijn vertrek uit de Nederlanden, maar hij staat hier symbool voor tirannie. De gelijkenis is hier tussen de farao en Alva en impliciet tussen Mozes en Oranje.

In een ets van Marcus Gheeraerts uit ongeveer dezelfde tijd zijn voor de verandering nieuwtestamentische gegevens verwerkt. Als uitgangspunt van zijn prent koos Gheeraerts het dramatische tafereel van Sint Joris en de draak. Prins Willem treedt op als Sint Joris te paard, daarmee christelijke deugden en de wapenrusting uit Efeziërs 6 uitbeeldend. De onderliggende draak staat voor 'barbaarse tirannie', in de begeleidende tekst uitgelegd als onder andere de schending van de rechten van de gewesten en de Spaanse inquisitie.¹³

Liederen

Niet alle inwoners van de Nederlanden konden lezen. Een groter bereik dan gedrukte teksten hadden daarom de liederen die naar aanleiding van actuele gebeurtenissen werden gemaakt. Een rederijkerslied werd hierboven al genoemd. Befaamd zijn de geuzenliederen, waarin de prins als leider van het verzet vaak een heldenrol krijgt toebedeeld. Een lied dat vlak na het ontzet van Leiden in 1574 is ontstaan, beschrijft de Spaanse vijand als een vijand van Israël en Willem van Oranje als de door God gezonden held:

*U laster mont hoochmoedich
O Spaenschen Assur wreet,
Heeft God ghehoort seer spoedich
Dien ghy voor hem op deet,
Baldees* die hadt ghesworen
Dat Son end Manenschijn,
Vergaen most: Oft verloren
Sou de Stadt Leyden zijn.*

*Hierom heeft God almachtich
Oock het bidden haest verhoort,
Der burghers tot hem clachtich,
O Leyden vreucht orboort
Den Prince van Orangien
Heeft hy u tot een heldt,
Verweckt die t'volck van Spangien
Breken sou haer ghewelt.¹⁴*

* Baldees is Francisco de Valdez, de Spaanse legercommandant tijdens het beleg.

Openbaar

Het zijn niet alleen artistieke uitingen waaruit blijkt dat Willem van Oranje als een geloofsheld werd gezien. De geschiedschrijver Pieter Bor beschreef een bezoek van de prins aan het noorderkwartier van Holland in 1577 als volgt:

Het ware by na onmogelijk te beschrijven de grote blijdschap en vreugde diese door sijne komste ontvingen, elk hielt hem gelukkig die hem maer en konde komen te sien, sy hielden hem, naest God, voor den eenigen verlosser van alle hare ellenden, en dat hy hen uitte slavernie der Spangiaerden en vremdelingen verlost hadde.¹⁵

De overeenkomst met de inhoud van het geuzenlied is treffend.

In datzelfde jaar, nadat in het jaar daarvoor de Pacificatie van Gent was gesloten, heeft de prins zowel in het noorden als in het zuiden verscheidene steden bezocht. Bij de ontvangst in Utrecht werd hij in dichtvorm als bevrijder geëerd met de titel 'de tweede geboren David'.¹⁶ In Antwerpen en Brussel werd hij uitbundig verwelkomd. Vlak voor Brussel werd hij onthaald met grote levende schilderijen – tableaux vivants – die de verhalen van drie Israëlieten voorstelden, die van Jozef, Mozes en David. De drie beeldengroepen hadden dezelfde boodschap: God had in de prins een bevrijder van het Nederlandse volk opgewekt.¹⁷ In Gent werd te zijner ere een rederijkersspel vertoond met Judas de Makkabeeër in de hoofdrol.¹⁸ De boodschap dat Willem van Oranje een geloofsheld en een bevrijder was is in de Nederlanden aan het grote publiek niet voorbijgegaan. Als zodanig werd hij door de massa omarmd.

Bevrijder van tirannie

Het beeld van Willem van Oranje als geloofsheld, zoals onder anderen Hendrick Goltzius dat vorm had gegeven, is niet zomaar een mythe. Het Nederlandse volk werd onderdrukt en zuchtte naar bevrijding. In deze roerige tijden greep men terug naar momenten uit de geschiedenis, vaak de Bijbelse geschiedenis, om zich aan te spiegelen. Bij de tirannie van de Spanjaarden dacht men aan de vijanden van Israël.¹⁹ Daartegenover stonden de helden van het verzet, onder wie Willem van Oranje de voornaamste was, die werden afgeschilderd als helden van Israël. Nederlanders, vooral zij die het meest verdrukt werden, riepen uit tot hun Verlosser en in hun ogen antwoordde Hij hun gebeden door de prins van Oranje te zenden. Hij was hun geloofsheld en de vrije republiek die ontstond was echt, niet verzonnen.

1. Daniel R. Horst, *De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse opstand [1566-1584]* (Zutphen 2003) 298.
A.P. Bijl, *Een prince van Oraengien. Portret van Willem van Oranje* (Kampen 1995) 191.
www.rijksmuseum.nl/aria/aria_assets/RP-P-1940-257?lang=nl
2. Horst, *De Opstand in zwart-wit*, 296, 298.
3. Impia vis fremat: Haec animo cura una sedebit,
Intrepidâ Rex CHRISTE manu (dum vita superstes)
Rite tuam ut possim per dura pericula, legem,
Commissum qz gregem, & patriae pia iura tueri.
4. J. van den Vondel, 'Verghelijkinghe vande verlossinge der kinderen Israels met de vrijwordinghe der vereenichde Nederlandtsche provincien' (1612) in: Idem, *De werken van J. van den Vondel II, 1605-1616* J. van Lennep en J.H.W. Unger ed. (Leiden z.j.), 126-128, aldaar 127.
5. Horst, *De Opstand in zwart-wit*, 111.
K. W. Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 554-572, aldaar 565-567.
6. H.F.K. van Nierop, 'Oranje boven: Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie' in: *Cultuur, samenleving en bestuur*. Willem van Oranje lezing 2001 (Delft z.j. (2001)) 5-25, aldaar 7-9.
7. E. Hofman, *De vader des vaderlands in het Nederlandse volkslied. Essay* (Baarn 2012), 8.
8. Ibidem, 15.
9. Adriaan Saravia, 'Hertgrondighe begheerte vanden ... Prince van Oraengien' (1568) in: *Verantwoordinge, verklaringhe ende waerschowinghe mitsgaders eene hertgrondighe begheerte des edelen, lanmoedighen ende hooghgeboren Princen van Oraengien*. M.G. Schenk ed. (Amsterdam 1933) 129-155, aldaar 143, 144, 147, 155.
10. Pamflet Knuttel 493 (digitaal via TEMPO), 20v.
11. Horst, *De opstand in zwart-wit*, 110.
12. Ibidem, 183, 184, 338.
13. Ibidem, 239, 240, 350-351.
14. *Het geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van dr. E.T. Kuiper* I. P. Leendertz jr. ed. (Zutphen 1924) 242.
15. Pieter Christiaensz. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden I* (Amsterdam 1679) 830 (tiende boek, fol. 254).
16. *Het geuzenliedboek I*, 296.
17. Horst, *De opstand in zwart-wit*, 237.
18. Bijl, *Een prince van Oraengien*, 149.
19. Pieter Antoon Marie Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten. 1566-1584* (Nijmegen 1956) 288-289.